

İstanbul'da İlim ve Kültür Hayatı (15 - 16. Asırlar)

Mehmet İpşirli

Fatih Üniversitesi

Fatih Sultan Mehmed'in 1453'de İstanbul'u fethedince "*cihad-ı asgar*"ı tamamladık, şimdi sıra "*cihad-ı ekber*"de, yani şehrin imarı iskanı, ilim ve sanat merkezi haline getirilmesinde diyerek Hz. Peygamber'in bir muharebe sonrası söylediği hadisine vurgu yapması dikkate değer bir husustur. Bu gerçekten bir cihad-ı ekberdi. Bu aynı zamanda daha önce bin yıl Hristiyanlığın en muhteşem merkezi olan şehri artık Türklük ve İslamın en müstesna merkezi yapmak cehd ve cihadı idi. Osmanlı döneminde İstanbul'un yüzyıllarca ilim ve kültür hayatını şekillendiren ve canlandıran temel kurum şüphesiz medreselerdi. Medreselerin yanında Topkapı sarayı içinde yüzyıllarca devam eden Enderun, İstanbul'da birbirinden farklı programlara sahip dergahlar, ayrıca vüzera ve ulema konakları da klasik dönemde üzerinde durulması gereken ilim yuvaları idi. Fetihden sonra şehirlerin ilim hayatını canlandırmak için medrese inşası yerleşmiş bir gelenek idi. İstanbul'da da böyle oldu.

Fetihle başlayan dönem İstanbul'da ilim ve eğitim hayatında, şehrin Tükleşme ve İslamlaşmasında önemli bir dönüm noktasıdır. Fatih, fetihden hemen sonra eğitimin kesintiye uğramaması için Zeyrek kiliselerini ve Ayasofya'daki bazı keşiş odalarını eğitime tahsis etti.

Bu arada 1459'da Eyüp Medresesi tamamlandığı gibi büyük külliye'nin inşasına başlandığı da bilinmektedir.

Bugün kendi adıyla anılan semtte 1463 yılında Fatih külliye'sinin inşasına başlanmış, sekiz sene sonra 1471'de tamamlanmıştır¹. Külliye'nin, özellikle medresenin plan, program ve teşkilatının hazırlanmasında devrin iki tanınmış siması Mahmud Paşa ve Ali Kuşçu'nun bilhassa büyük emekleri olmuştur. Fatih külliye'nin inşası ve programlarının hazırlanmasının her safhasında inanılmaz bir ilgi ve heyecan göstermiştir. Fatih külliyesi Cami, sekiz Sahn ve sekiz Tetimme Medreseleri, Tabhane ve İmaret, Darüşşifa, Darü'tta'lim, Kervansaray ahırları, Fatih ve zevcesi Gülbahar Sultan Türbeleri vs. olmak üzere birçok birimden oluşmaktadır. Sahn-ı Seman, Medaris-i Semaniye adlarıyla da anılan Fatih Medreseleri, dördü Akdeniz, dördü de Karadeniz tarafında yer alan sekiz medreseden oluşmaktadır. Bazı araştırmacılar kendi idealleri doğrultusunda ana kronizm yaparak bu sekiz medresenin sekiz ayrı fakülte olduğunu ve farklı eğitim alanlarına tahsis edildiğini söylemekte iseler de bunu teyid edecek deliller bulunmamaktadır². Eğitim programının ağırlığını tefsir, hadis, fıkıh, akaid ve kelim dersleri oluşturmuştur. Bu derslerin işlenmesi ve daha iyi anlaşılması için dolaylı bir şekilde tarih, coğrafya, Türk dili ve edebiyatına da yer veriliyordu. Sahn-ı Seman medreselerine öğrenci yetiştirmek üzere Tetimme Medreseleri ise Sahn medreselerinin arkasında yer almakta idi. Tetimme'de okuyanlara suhte, Sahn'da okuyanlara danişmend denilirdi. Sahn Medreselerinin herbirinde ondokuz oda ve bir dersane mevcuttu. Her medresede müderrise ve yardımcısı olan muide, birer oda tahsis edilmiş, ayrıca medreseyi gözetken kuyuma ve temizliği ile ilgilenen farraşa da birer oda ayrılmıştı. Geriye kalan onbeş oda danişmendlere tahsis edilmişti. Böylece Sahn Medreselerinde toplam 120 danişmend kalmakta idi. Bunların dışındaki hariciden medreseye devam eden neharî talebelerin bulunduğu da bilinmektedir. Tetimme'de okuyan talebe (suhte) sayısı daha fazla idi. Bütün bu konularda en güvenilir kaynak şüphesiz Külliye'nin vakfiyesidir. Külliye'ye ait Arabca ve Türkçeye çevrilmiş çeşitli devirlere

•••••

1 Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003.

2 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Fatih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi?", *İstanbul Armağanı, Fetih ve Fatih*, İstanbul 1995, s. 105-136;

ait farklı vakfiyeler bulunmaktadır. İlim kurumlarının kuruluştaki statülerini vakfiyelerden öğrenirken yıllık muhasebe defterlerinden de kurumun işleyişi, tarihi seyri hakkında bilgi almak mümkündür.

Fatih İstanbul'un medreselerle donatılması konusunda saray muhitini, vezirlerini ve diğer devlet adamlarını da teşvik etmiş, hemen hepsinin bir medrese, bir cami, bir sıbyan mektebi şeklinde İstanbul eğitim ve kültürüne katkıları olmuştur.

Fatih'in zihnindeki İstanbul, her alandaki bilginleri, eğitim kurumları ile bir dünya kenti idi. Ancak Sahn-ı Seman'a rağmen ilim alanındaki gelişmeleri yine de yeterli bulmadığını Arab ve Acem uleması ile boy ölçüşecek alimlerin yetişmesini istiyordu. Nitekim huzurunda yapılan bir ilim meclisinde bir cihan devleti kurduğunu mükemmel medrese inşa ettiğini fakat hala büyük alimlerin başka ülkelerden geldiğini ifade ederek üzüntüsünü belirtince bilginler cevaben, ilmin bir gelenek olduğunu bu geleneğin yerleşmesinin uzun zaman alacağını, yerleştikten sonra kalıcı meyvelerini vereceğini söylemeleri üzerine memnun olmuştur.

Osmanlı şehzade ve sultanları içinde en çok hocası olan Fatihdir. Padişah hocaları başta ilmi kudreti olmak üzere pek çok meziyeti olan ulema arasından seçilirdi. Halebli Siraceddin Mehmed, İbn Temcid, Mevlana Ayas, Molla Gürani şehzadelğinde padişahlığı sırasında ise Sinan Paşa, Bursalı Hocazade Muslihiddin Mehmed, Ispartalı Abdülkadir, Samsunlu Hasan, Veliyyüddinzade Ahmed Paşa ve Hayreddin Efendi hocaları olmuştur³. Hocaları ile münasebeti, münakaşaları ve nihayet Molla Güranî karşısında boyun eğmesi hoca-talebe münasebetleri açısından örnek teşkil edecek niteliktedir. Fatih, dinî-felsefî konulara büyük ilgi duymuş, bilginler arasında bu konuların tartışılmasını sağlamıştır. Gazali ile İbn Rüşd *Tehâfüt*'lerinin onun isteği üzerine tertib edilen münazarada iki grup ulema arasında günlerce tartışılması ve Gazali'nin görüşlerinin daha tutarlı olduğunu ortaya koyan üçüncü bir *Tehhâfüt*'ün yazılması bunun en güzel örneğini oluşturmaktadır⁴. Aynı şekilde Fatih'in, Molla Zeyrek ile Hocazade Muslihiddin'i ilmî tartışmalar yapmak üzere davet

.....

3 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 145

4 Mübahat Türker, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara 1956.

ettiği, her iki alimin Padişahın huzurunda bir hafta kadar devam eden tartışması, Osmanlı ilim ve kültür hayatı bakımından dikkat çekici olduğu gibi her iki alimin ilmi seviye ve şahsiyetlerini tanımak açısından da önemli olmuştur. Bu iki âlim arasında “burhân-ı vâhid” konusunda yapılan tartışma sadece karşılıklı konuşma şeklinde geçmeyip her iki taraf görüş ve delillerini içeren birer risale de yazmıştır. Altıncı günü padişah tartışmanın bu şekilde sonuçlanmayacağını anlayınca iki tarafın yazdıklarının birer nüshasını birbirine verip önceden hazırlanmalarını istedi. Sonunda mecliste hazır bulunanlar ve hakem olarak bulunan Molla Hüsrev, Hocazâde'nin görüşlerini tercih edince Molla Zeyrek çok üzülen Bursa'ya gitmiş Fatih'in vefatına kadar da İstanbul'a dönmemişti⁵.

Teşkilat tarihine dair eserlerde ulema genellikle cemiyetin muharrir gücü ve öncüsü olarak gösterilmiş, geniş imkana sahip oldukları belirtilmiştir. Devlet hizmetinde olan ulema mülazemet (rotasyon) sistemi sayesinde ülkenin pek çok yerinde görev yapmış bu vesile ile halkı ve memleket şartlarını tanımak imkanı bulmuştur. Bu sebeple kendilerinin bu bölgelerin halkı, ihtiyaçları, sıkıntıları, çözüm yolları hakkında başta padişah olmak üzere ilgililere gerçekçi risale ve layihalar yazmaları ve bunların takipçisi olmaları beklenirdi. Bu tür raporlar bugünün tarihçisi için de birinci elden kaynaklar olurdu. İstanbul uleması içinde geçmişte İslam dünyasında tanınmış alimlerin ardından oluşan ekolleri temsil eden tanınmış alimler vardı. Fahreddin Razi, Sadeddin Taftazani, Seyyid Şerif Cürçani ve Celaleddin Devvanî'nin bunların en önemlileri idi. Molla Fenari, Hızır Bey, Sinan Paşa Mektebi. Bu üstadlar pek çok talebe yetiştirmiş, yazdıkları eserleri, ders verme usulleri, çok sayıdaki talebeleri Osmanlı başkentlerine, bilhassa İstanbul'a gelmiş ve bu ilim erbabından ders alanlarla birer ekol oluşturmuştur⁶.

Fatih devrinde, dinî, kelimî ve felsefî konularda bizzat padişahın istek ve teşvikiyle alimler arasında düzenlenen bu nevi verimli tartışmalar daha sonraki dönemlerde tedricen azalmıştır.

İlme, eğitime ve tarihçiliğe büyük önem veren oğlu II. Bayezid'in, İstanbul'da (1501-1505) kendi adıyla anılan semtte inşa ettirdiği

.....

5 Taşkörolüzade, *Şakaik*, Türkçe terc. Muharrem Tan, İstanbul 2007, s. 126.

6 Kenan Yakupoğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, İstanbul 2006 s. 61-62

Bayezid Medresesi eğitim tarihinde yeni bir gelişme olmuştur. Padişah, vakfiyesinde bu medresede müderrislik görevini şeyhülislamlara şart koşmuş, bu sorumluluk Şeyhülislamı Zenbilli Ali Efendi (ö.1526) ile başlamıştır. Daha sonraları şeyhülislamların ağır ve yoğun sorumlulukları ve programları sebebiyle fiilen ders vermeleri mümkün olmayınca bir vekil vasıtasıyla yürütülmesi yoluna gidilerek sonunda Ders vekaleti kurumu ortaya çıkmıştır.

Sekiz yıllık kısa saltanatına üç büyük başarılı meydan muharebesi sığdıran, Farsça ve Türkçe iki divan sahibi Yavuz Sultan Selim'in zamanı yoğun seferlerle geçmiş olmakla birlikte bu seferleri sırasında yol boyunca ve menzillerde daima ulema ile beraber olduğu, ilmi mübahase ve münakaşalara çok önem verdiği bilinmektedir. Musahibi Hasan Can, dönemin tanınmış alimleri Zenbilli Ali Efendi ve Kemal Paşazade ile ilmi ve fikri sohbetleri menkibeler halinde kaynaklarda zikredilmiştir. İslam dünyasının en meşhur ilim merkezlerinden birisi olan ve beş İslam devletine başkentlik yapmış olan Mısır ve Kahire'nin Osmanlı topraklarına katılması İstanbul'daki ilim ve kültür hayatına büyük bir canlılık sağlamıştır. Ancak bunun meyveleri oğlu Kanuni Sultan Süleyman ve daha sonraki padişahlar zamanın devşirilmiştir.

Kanuni'nin uzun saltanatı pek çok alanda olduğu gibi ilim ve fikir hayatı bakımından da çok verimli bir dönem olmuş, teşkil edilen kurumlar, tanınmış alimler ve onların telif ettikleri değerli eserler ile çok parlak dönem yaşanmıştır.

Fatih Külliyesinin teşkilinden tam bir asır sonra 1551-1557 arasında Kanuni İstanbul'un yedi tepesinden birini oluşturan ve bugün kendi adıyla anılan semtte Süleymaniye Külliyesini inşa ettirdi. Osmanlı İmparatorluğunda yüksek eğitim sisteminin omurgasını teşkil eden bütün ihtişamıyla yüzyıllarca devam edip günümüze kadar gelen bu iki müesseseye dair bazı özellikleri hatırlamak gerekir. İslam mimari tarihinin mekan, plan ve işlevsellik açısından iki büyük şaheseridir, Üsküdar ve özellikle Haliçten bakıldığında şehrin silüetine müstesna bir güzellik katmaktadırlar. Medrese ders programları devrin bilginleri tarafından itina ile hazırlandı. Osmanlı'ya mahsus olmak üzere daha sonraları oluşturulan on iki kademeli medrese programı bu iki kurumun isim, seviye ve sınıflarına göre derecelendirilmiştir. Teşkil edildikleri tarihten yirminci yüzyıl başlarına kadar bu

iki yüksek öğretim kurumu kesintisiz olarak aydın ve seçkin zümrenin yetişmesini sağlamış, buradan icazetle mezun olanlar sadece İstanbul'da değil bütün Osmanlı şehirlerinde eğitim, yargı, fetva ve dini hizmetlerin ifasında görev ve sorumluluk üstlenmişlerdir. Çok zengin gelir kaynaklarına sahip olan bu külliyenin⁷, hukuki, dini bakımdan mükemmel olarak hazırlanmış, mükemmel bir Türkçe ile yazılmış olan vakfiyesi daha sonraki vakfiyeler için model olmuştur⁸.

Kanunî de kendi döneminde, saray muhitini ve devlet ricalini İstanbul'da medreseler teşkiline teşvik etmiş, onun saltanatında sadece İstanbul'da kırktan fazla medrese tesis edilmiştir. Fatih, Bayezid ve Kanuni döneminde takip edilen bu siyaset daha sonraki Osmanlı padişahları zamanında da bazan sistemli bazan dolaylı bir şekilde takip edilmiş ve İstanbul başta sur içi olmak üzere medreselerle donatılmıştır.

Medrese inşası konusunda İstanbul'un müstesna bir konumu vardı. Fetihden XX. yüzyıl başlarına kadar İstanbul'da yüzlerce medrese tesis edildiği sayısal verilerle ortaya konulmaktadır. XVI. yüzyıl sonlarına kadar "İstanbul ve Bilâd-ı Selase" olarak tanımlanan Suriçi İstanbul ile Üsküdü, Galata ve Eyüp'te yaptırılmış olan muhtelif seviyelerdeki medreselerin sayısı yüz kırksekiz olup, İstanbulda ayrıca on beş Darülhadis medresesi ve dört te Darüşşifa ve Tıp Medresesi bulunmakta idi.⁹

Bir hat ve eksen olarak değerlendirilecek olursa XV. yüzyıl ortalarında tarihi yarımadanın bir ucunda Ayasofya Medresesi öbür ucunda ise Fatih medreseleri teşkil edilmiş olup bu ikisinin oluşturduğu ana eksen civarında dört büyük selatin medrese yani Şehzade Medresesi, Süleymaniye Medreseleri, Bayezid Medresesi ve Sultannahmet Medreseleri yer almakta olup bunların çevresinde bir ağ gibi yerleştirilmiş olan irili ufaklı 150 civarında medrese bulunmakta idi.

İstanbul medreselerinin büyük çoğunluğu sur içinde idi, özellikle de Fatih-Çarşamba arası büyük medrese yoğunluğuna sahipti. Buna uygun olarak burada oldukça seviyeli ilmî bir muhit oluşmuştu.

.....

7 Süleymaniye külliyesinin 1585-86 yıllarına ait 9039602 akçe tutan toplam gelirleri arasında medrese görevlilerinin yıllık toplam ödenekleri 259200 akçe tutmaktadır.

8 *Süleymaniye Vakfiyesi*, haz.. Kemal Edib Kürkçüoğlu, Ankara 1962.

9 C. Baltacı, XV-XVI. *Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.

İlim hayatını canlandıran bir faaliyette medrese imtihanları idi. İstanbul'da ünlü medreselerde müderris olmak çok zor idi. Fatih, Süleymaniye gibi tanınmış medreselerde münhal bir müderrislik kadrosu olduğunda birden fazla muracaat olur bu durumda adaylar arasında müsabaka imtihanı kaçınılmaz olurdu. Bu imtihanda adaylardan bir konuyu değerlendiren bir risâle yazmaları istenirdi. İmtihanlar çok defa Ayasofya, Fatih gibi büyük camilerden birinde Rumeli ve Anadolu kazaskerinin de iştirakiyle halka açık olarak gerçekleşirdi. 1528'de Fatih medresesinde bir müderrislik boşalınca Edirne Dârülhadisi müderrisi Kılıççızâde İshak Çelebi, Edirne Üç Şerefeli müderrisi Çivizâde Muhyiddin Mehmed ve Bursa Sultâniye müderrisi İsrâfilzâde Fahreddin Efendiler başvurmuşlardı. Rumeli kazaskeri Fenârîzâde Muhyiddin ve Anadolu Kazaskeri Kadirî Efendiler huzurunda Ayasofya Camii'nde yapılan imtihanda sorulara yazılı cevaplar verilmiş, imtihanda Çivizade başarılı olduğu halde, Fenarizedelere hükümsizlik ettiğinden hakkını kaybetmiş, müderrislik İsrafilzade'ye verilmişti

İstanbul medreseleri, müderrisleri, medresede oda sahibi ve hariciden devam eden talebesi, diğer görevlileri, başka diyarlardan gelmiş misafir âlimleri; kütüphanesi, dershanesi, imareti, vakfiyesi ile bir manzume teşkil ediyordu. Asıl önemli olanı ise temsil ettiği dünya görüşünün, Osmanlı devlet adamları ve halkı tarafından benimsenip, önemli ölçüde özümsemiş olması idi.

Osmanlı Devleti'nin benimseyip temsil ettiği Sünni-Hanefi görüşün bütün ilke ve kurumlarıyla yerleştirilmesinde İstanbul ulemasının ve onların oluşturduğu medrese ortamının çok önemli etkisi olmuştur.

İstanbul medreseleri sadece payitaht İstanbul halkının değil özellikle Balkan şehirlerinden ve Anadolu'dan hatta Arabistan ve Kuzey Afrikadan tahsillerini tamamlamak için gelen talebeleri yetiştirmek misyonuna sahibti. Bu nasıl gerçekleşiyordu: Çoğunlukla Balkan şehirlerindeki medreselerde okuyan gençler, tahsillerini belli bir seviyeye getirdikten sonra medrese eğitiminin ikmali için İstanbul'da okumayı vazgeçilmez bir gelenek haline getirmişlerdi. Bu konuda yapılacak istatistikî bir araştırma bunun münferit uygulama olmayıp çok yaygın olduğunu gösterecektir. Anadolu şehirlerinden gelip İstanbul'da tahsilini tamamlayıp memleketine dönenlerin sayısı da az değildir.

İstanbul bizatihi kendisi bir ilim merkezi olmakla kalmayıp sahip olduğu ilim ve alim potansiyelini bütün İmparatorluk ile paylaşma misyonunu hakkıyla yerine getiriyordu. Bu paylaşma en etkili şekilde mülazemet sistemi ile gerçekleştiriliyordu. Osmanlı klasik nizamında ilmiye, mülkiye ve kalemiye görevlerine belirli süreler için tayin yapılırdı. Bazı isitisanları olmakla birlikte bu süre genelde bir ile iki yıl arasında idi. Belirlenmiş süresini tamamlayan görevli yeni bir göreve atanmadan önce İstanbul'a gelir burada birkaç yıl kalır, bu süre zarfında ilim sanat, kültür merkezi olan İstanbul'da kendi gayretleriyle yeni şeyler öğrenir, gelişmeleri hiçbir mecburiyet olmadan takip eder, buradaki gelişmeleri, yenilikleri, sanatı, modayı tayin edildiği eyalete, sancığa taşırdı. Bu sayede İmparatorluğun Rumelisi'nde, Anadolu-su'nda Arabistanı'nda benzer kültür ve sanat hayatı görülürdü.

Kanunî ve babası Yavuz Sultan Selim'in fütuhatiyla fevkalade genişleyen, kendi dönemindeki fetihlerle üç kıtada tabii sınırlara dayanan imparatorlukta, dini, ilmî, fenni, ihtiyaçlar fevkalade artmış, toplumun bakış açısında ve ufkunda fevkalade bir genişleme olmuştu. Bütün bu gelişmelere, taleblere cevap verecek kurumların teşkili, çok değişik seviyede ve zenginlikte eserlerin yazılması bir zaruretti. Bu ihtiyaçlara cevap verme konusunda devrin ulemasına önemli görevler düşmekte kendileri de bunun sorumluluğunu hissetmekte idi. Nitekim Kanuni devrinde ilim erbabının ilmi, fikri ve dini alanlarda telif ettikleri eserlerin sayısında önemli ölçüde artış ve geniş bir yelpazede çeşitlilik görülmektedir. Bu eserler büyük çoğunluğu itibariyle pratik ihtiyaçlara cevap etmek toplumun talebini karşılamaya yönelik olmakla birlikte içlerinde salt bilimsel düşüncelerle yazılmış olanları da az değildir.

Bu dönemde yazılan eserleri dini, ictimai ve teknik eserler olarak birkaç sahada değerlendirmek mümkündür. Dini ilimler alanını, başta İslam hukuku ve fıkıh olmak üzere tefsir, hadis, kelam sahalarında telif edilen veya şerh ve haşiye olarak yazılan eserler teşkil etmekte olup bu konuda büyük bir artışın olduğu farkedilmektedir. Bunlar içerisinde Kemalpaşazade ve Ebussuud Efendi'nin tefsirleri yanında vermiş oldukları fetvalardan oluşan fetva mecmuları ayrıca resmî ihtiyaçlardan doğan Mısır ve Budin başta olmak üzere bir çok eyalet ve şehrin kanunnamelerinin fikhî ve örfî hassasiyetler dikkate alınarak hazırlanması önemli gelişmeler olmuştur.

Fıkhî bakımdan, bu dönemde ulema arasında çok verimli ve seviyeli tartışmaların yapıldığı, tarafların tezlerini ve delillerini ortaya koymak için mükemmel risale ve kitaplar yazdıkları bilinmektedir. Özellikle şiiilik üzerine yapılan değerlendirmeler, para vakfının (vakf-ı nukud) şer'îliği, vakıf paralarının çalıştırılması, abdestte mesh meselesi, tavavvuf ve tarikatlar, savundukları fikirler ve zikirleri konusunda Ebussuud Efendi, İmam Birgivi, Şeyhülislam Çivizade başta olmak üzere devrin ulemasının ilmî samimî tartışmaları, toplumda bunların uyandırdığı yankılar ve bunlarla ilgili yazılan irili ufaklı eserler günümüze intikal etmiş bunlar üzerine tarihçi ve ilahiyatçılar tezler yapmışlardır. Bu dönemde Halebî İbrahim Efendi'nin (ö.1549) *Mülteka'l-ebhur*'u Osmanlı toplumunun fıkhî ihtiyaçlarına uygun yazılmış daha sonra üzerine otuza yakın şerhin yazıldığı bir şeheser olmuştur.

Dinî ve toplumsal değerlerin korunması ve yükseltilmesi için başta Kınalızade Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâî'si* olmak üzere Celalzade'nin *Mevhibü'l-Hallak fî mekarimi'l-ahlak* eseri, Abdüllatif b. Durmuş'un kadınların eğitimi, karı-koca ve aile saadetinin teminine yardımcı olmak üzere yazdığı *Âdâbü'l-menâzil*'i önemli esirlerdir. Dönemin tanınmış alimi İmam Birgivi'nin ahlak ve tasavvuf ekseninde Arapça yazdığı *Tarikatı Muhammediye'si* ulema ve halk arasında çok büyük beğeni kazanmıştır.

Kanunî devrinin tanınmış alimi Taşköprülüzade Ahmed Efendi, çok farklı konularda Arapça kalıcı eserler yazmış olup, bunlardan Osmanlı ulema biyografilerini ihtiva eden *eş-Şakaiku'n-Nu'maniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye* adlı eseri ile ilimler tasnifine dair *Miftahu's-sa'âde* adlı âbideî eseri bilhassa zikredilmesi gereken iki büyük çalışmadır. Bu dönemde Osmanlı alimleri tarafından ayrıca Tıp, tabii ilimler, matematik, coğrafya, kartografya konularında konum noktası teşkil edecek çok önemli telif eserler vücuda getirilmiştir¹⁰.

XV. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışında idarî ve askerî kadronun yetiştirilmesi için teşkil edilen en önemli resmî saray eğitim kurumu Enderun idi. Burası daha ziyade padişah hizmetinde buluncakların, mülkî ve askerî idarecilerin yetiştirildiği bir saray mektebiydi. Bu vasfı ile resmî Osmanlı ideolojisi ve zihniyetinin öğretilip geliştirildiği temel bir eğitim müessesesi idi.

.....

¹⁰ Bu konuda etraflı bilgi için bk. Cevad İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz yayıncılık, İstanbul 1997, 2 cilt.

Topkapı Sarayında Fatih tarafından kurulan Enderun'un teşkilinde esas hedef, askerî temele dayanan Osmanlı Devleti'ne yetenekli idareci ve kumandan yetiştirmek ve devamlı büyüyen ülkenin farklı din, dil ve kültürlere mensup kitlelerini idare edecek sağlam yönetici kadroları temin etmektir. Devlet gayri mütecanis bir sosyal yapıya sahip olduğundan böyle bir eğitim kurumu için ırk veya kan bağı yerine kültür ve disiplin temel prensipler olarak benimsenmiş, kadrolar bu anlayış içerisinde yetiştirilmiştir.

Enderunlu gençlerin içinde bulunduğu çevre de onların bilgi ve görgülerinin artmasına yardımcı oluyordu. Topkapı Sarayı asırlarca yoğun idarî, siyasî ve diplomatik faaliyetlere sahne olmuş bir merkezdi. Ülke dahilinden beylerbeyiler, sancak beyleri, kadılar; müslüman ve gayri müslim devletlerden gelen diplomatik heyetler, elçiler, Dîvân-ı Hümayun üyeleri olan sadrazamlar, vezirler, kazaskerler hep bu sarayda yoğun faaliyet içerisinde bulunuyordu. Bu husus Enderunlu gençlere engin bir görüş ve tecrübe sağlıyordu. Gerek merkezde gerekse eyaletlerde çeşitli seviyelerde hizmet gören vezirler, beylerbeyiler, sancak beyleri ve diğer idarî görevliler genellikle bu kurumdan yetişmiş kimselerdir. Tayyazâde Atâ Bey ve Hızır İlyâs'ın eserlerinde saray ve Enderun hayatı ve burada oluşan kültür muhiti hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Ancak bunlar çoğunlukla XVII ve XIX. yüzyıllardaki Enderun'u anlatan bilgilerdir. Özellikle Atâ Bey'in eserinde, Enderun'da yetişen ve değişik alanlarda görev yapan âlim, şair, devlet adamı, asker ve idarecilerin adları ve yer yer biyografileri verilmiştir.

Enderun tamamen farklı metotlara ve hedeflere dayanan medrese ile karşılaştırıldığında bunların birbirini tamamen farklı anlamlarda tamamlayan iki kurum olduğu görülür. İstanbul'da medreseler Osmanlı Devleti'nin Sunnî-Hanefî İslamî kimliğini belirleyip onu bütün ülkeye benimsetirken İstanbul Topkapı Sarayı'ndaki Enderun çok etkili bir şekilde Türk dili, kültürü ve medeniyetini çok farklı din, milliyet ve geleneklerden gelen ve devletin mukadderatında söz sahibi olacak geleceğin yönetici kadrolarına benimsetiyor ve onların yeni kimliğini kazandırıyor^{II}.

•••••

II Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 297-357; Fethi İsfendiyaroğlu, *Galata Sarayı Tarihi*, İstanbul 1952; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953; Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984.

İstanbul'da ilim hayatı ve muhitinin en kuvvetli ve belirgin unsurlarından birisi ise uzun zaman dilimleri süresince oluşan ilmiye aileleridir.

İstanbul'da değişik dönemlerde etkili olmuş yirmi civarında aile belli başlı ilmiye makamlarını inhisarlarına almışlar ayrıca ilmiye aileleri arasındaki evlilikler ailelerin güç ve nüfuzunu bir kat daha artırmıştır. Bu ağın dışından mesleğe girmek isteyen gencin yılmadan, moralini bozmadan çok çalışması gerekmekte idi¹².

Fetih'den beri İstanbul'da bulunan Batılı devletlerin sefarethaneleri ve sefaret heyetleri İstanbul ilim ve kültür hayatı için zengin bir kaynak ve farklı bir çeşni oluşturmuyordu. İstanbul'da, doğu dilelerine ve İslami ilimlere vâkıf tercüman, ressam, papaz, askeri uzman, kاتب gibi kalabalık sefaret heyeti mensupları önemli çalışmalar yapıyor, hatırat, seyahat günlüğü, sözlük, İstanbul tabloları gibi önemli çalışmalar meydana getiriyorlardı¹³.

İstanbul'da alimlerin ve sanatkarların çoğunluklu olarak ikamet ettikleri İlmî ve edebî muhitler vardı. Buralarda aydın ve seçkinler belirli zaman ve mekanlarda bir araya gelerek seviyeli, verimli ilim ve kültür sohbetleri ve tartışmaları yaparlardı. Fatih, Bayazid ve Süleymaniye medreseleri civarında oluşan mahallelerde ise müderrisler ve danışmendlerin oluşturduğu ilmi bir ortam vardı.

Yukarıda belirtilen Sultanahmet, Bayezid, Süleymaniye ve Fatih ekseni ve çevresi büyük çoğunluğu ile devrin ulemasının ev konaklarının bulunduğu, danışmend ve suhte denilen talebenin ikamet ettiği, gündelik hayatlarını geçirdikleri bir bölge idi.

Sonuç olarak, İstanbul tarihinin her döneminde bir dünya kenti olma özelliği ve ayrıcalığına sahip olmuştur. Bunu bir çok alanda gözlemek mümkün olmakla birlikte en kolay farkedilecek yönü bir

.....

¹² XV. ve XVI. asırlardaki en meşhur ilmiye aileleri olarak Fenarîzadeler, Çivizadeler, Ebussuudzadeler, Müeyyedzadeler, Taşköprülüzadeler, Bostanzadeler, Hoca Sadeddinzadeler, Kınalızadeler, Zekerıyyazadeler sayılabilir.

¹³ XVI. yüzyılda bunlara örnek olarak Augerius De Busbecq, *Kanuni Devrinde Bir Şefirin Hatıratı, Türk Mektupları*; Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*; Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk : 1578-1581* gibi keskin gözlemlere dayanan hatıratlar zikredilebilir.

ilim ve kültür kenti olmasıdır. Osmanlı asırlarında bunun nasıl gerçekleştirildiği, kimlerin ne tür kültür programları ve girişimlerinde bulunduğu sahip olduğumuz arşiv ve kütüphane kaynaklarından takip edilebilmektedir.

Tarihi boyunca İstanbul'a aşık olmuş, gönül vermiş padişahlar, vezirler, şehreminleri, alimler, şairler ve sanatkarlar olmuştur. Bu insanlar, takip ettikleri siyaset, inşa ettikleri eserler, yazdıkları kitaplarında, divanlarında İstanbul'u dantel gibi işlemişler ve sonuç itibariyle Hristiyanlığın bin yıllık pâyitahtı Türklüğün ve İslamın sembolü bir şehir haline dönüşmüştür. Bu tarihi gelişmede ve dönüşümde vakıfların rolü ve payı çok büyük olmuştur.